

ГЕОПОЛИТИЧЕСКА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ КОЛОНИАЛНО-ТЪРГОВСКИ ИНИЦИАТИВИ

(Годишник на СУ, ГГФ, кн. 2 География, т. 99, 2007)

УВОД

Географски детерминираната логика винаги търси адекватна хронологична рамка, чиито фокус се събира в понятието геополитика. То може да бъде определено като наука за пространствените изисквания на дадена държава и представлява приложение на природните, икономическите, социалните и демографските ѝ особености в политиката. В широк смисъл геополитиката се явява научна дисциплина за влиянието на пространствените, природните и обществените фактори върху културно-политическите процеси в световен мащаб, в тесен смисъл се разглежда като наука за географското поведение на държавите, а в най тесен – като метод от политическата география. Най-общо тя разглежда територията от гледна точка на държавата и се определя и като пространствено обяснение на историята. Геополитиката е логично свързана с политическата география, изследваща взаимодействието между политическите процеси и пространството, както и с геостратегията, която се отличава с ясно изразен субективен характер и обяснява съответната геополитическа ситуация преди всичко от гл.т. на географското положение.

Актуалността на настоящата геополитическа разработка се определя от необходимостта да бъдат изяснени причините и факторите от природогеографски, социално-икономически и културно-политически аспект, определящи водещата роля на европейските сили в глобалната геополитическа колониална надпревара. Темата продължава да бъде актуална и днес с идеята си да покаже, че процесите, формиращи съвременната глобална политическа карта, имат дълбока давност. Главната ѝ е цел е геополитически анализ на колониално-търговските европейски инициативи, датирани от края на средновековието до началото на ХХІ в. Обект на изследване е териториалната рамка, детерминираща европейските отвъдморски геополитически интереси, а предмет – процесите, довели до доминирането на европейските таласократии (цивилизации, основаващи се на морската сила) в извъневропейския цивилизационен ареал, създаването и разпадането на европейския модел за геополитическо лидерство. Сред основните задачи изпъкват определянето на геополитическото положение на късносредновековна Европа, геополитическата характеристика на изграждането и рухването на европейските колониални системи, геополитическата логика на колонизирането в обхвата на двете Америки, Африка, Азия, Австралия и Океания, както и геополитическата надпревара в акваторията на Световния океан. Нужно е уточнението, че става въпрос единствено за европейските отвъдморски инициативи, изключвайки руските колониални опити в евразийското пространство.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКО ПОЛОЖЕНИЕ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ КОНТИНЕНТ НА ГРАНИЦАТА МЕЖДУ СРЕДНОВЕКОВИЕТО И НОВОТО ВРЕМЕ

Факторът географско положение се явава основна категория в географската наука. Неговото могъщо влияние определя различните насоки в политико-стопанското развитие на отделните страни и народи. В политикогеографските разработки особен акцент се поставя върху геополитическото положение. То се характеризира с ясно изразена динамичност, явява се главен геополитически фактор, предопределящ историко-пространствената съдба на дадена територия и представлява комплексна оценка на природоресурсния, социално-икономическия и културно-политическия потенциал на съответното геопространство.

Изключително удобно разположен между Северния ледовит океан и Средиземно море, както и от североизточните очертания на Атлантика до ниските меридионални Уралски планини и Кавказкия хребет, Старият континент заема едва 10.5 млн кв.км. Европа, мястото където според финикийците залязва слънцето, се отличава със силно нарязаната си брегова линия, изпълнена с многобройни заливи, вдаващи се дълбоко в сушата, множество полуострови и архипелази, благоприятен за стопанска дейност релеф, значителни рудни и горивни изкопаеми, господстващ умерен климат, водно пълноводие, предимно плодородни почви и разнообразен организмов свят.

Именно по тези земи още от дълбока древност започнала появата на мощни политико-културни процеси, които в значителна степен оказали влияние върху обитаемото от останалия свят геопространство. Континентът бил овладян от югоизток първоначално от елините, а по-късно Римската империя превърнала средиземноморския басейн във важна морско-търговска връзка със Северна Африка и Мала Азия. С течение на времето източните части на Европа се превърнали в огромно славянско море, а на запад и на север се настанили германски племена. В търсене на нови земи първи викингите напуснали скандинавските планини, като след тях народите от юга успели да използват геостратегическото си предимство да обитават териториите между Херкулесовите стълбове (Гибралтар) и Мармара (Черно море).

На прехода между Средновековието и Новото време за повечето европейци светът свършвал около Атлантическия океан, за незапознатите с разказите на венецианския пътешественик Марко Поло, тайнствена Азия представлявала огромно поле на войнстващи в степта номади, а за африканските земи южно от Сахара географите не давали сведения.

Европейската суша, която в изображението си на географските карти, представлява западен полуостров на най-обширния континентален блок на планетата, или с други думи – само фрагмент от гигантското евразийско пространство, е твърде нюансирана в отделните си части. Политикогеографската рамка на Късносредновековна Европа, когато през август 1492 г., Колумб и трите му каравели напуснали порта в Севиля и се отправили към неизвестното, била твърде различна от съвременната. На изток около “третия Рим”, където Волга среща река Ока, тъкмо започвала териториалната експанзия на Руската колониална империя. На Скандинавския полуостров Дания в съюз с Норвегия владеела обширни площи и затваряла входа към Балтийско море, а Швеция покривала и финските езерно-блатни ландшафти. Същевременно турците превзели Леванта (Източното средиземноморие) и за кратко завладели балканските периметър, отстъпвайки едва пред вратите на Виена. В другия край на континента арабите вече напусkali католическа

Иберия. В пределите на Североевропейската низина настанилите се германски племена отвъд Елба граничили със славяните, проникнали и далеч на юг и заемащи заедно с други общности кръстопътните Балкани. В центъра на континента, в пределите на младонагънатата алпийска планинска верига, израстнали швейцарските кантони, както и немското предмостие в лицето на Австрийската марка – бъдеща сухоземна сила, превърната в преден пост срещу обхваналите унгарската пуста маджари и проникващите от Азия османските орди. По Атлантическото крайбрежие, навътре към сушата, удобно се разполагали франките, докато отвъд Ла Манша Британският архипелаг гордо заемал стратегическо местоположение, отделен от прииждащите политически бури на континента.

В такава геополитическа обстановка щяла да настъпи серия от многобройни отвъдморски инициативи, осъществявани предимно от евро-атлантическите таласократии, подпомогнати от превземането на православната столица Константинопол – проява, която превърнала средиземноморието в затворен воден басейн и арена на множество морски битки: Генуа и Венеция загубили търговския си авторитет за сметка на Лисабон и Антверпен. Едновременно с това започвала териториалната експанзия на Московското княжество, което допълнително затваряло пътя към богатствата на Изтока. Климатичните условия на север били твърде неподходящи, пък и в района сблъсъците за надмощие били обичайна гледка. Същевременно към края на 15 в. в пиренейския сектор успешно приключила Реконкистата (повторното завладяване на земите, принадлежащи на Испания и Португалия, върху които властвали арабите). Мюсюлманската религия, наложена върху византийските земи, и овладяването на европейския Изток от страна на варягите превърнали излиза на Атлантическия океан в отлична възможност за пространствена атака.

На основата на икономически, политически, социални и културни причини, водеща предпоставка за териториалната експанзия на европейския Запад се оказвало удобното геополитическо положение. Даден бил мощен тласък за колониално-търговска развръзка, позволяващ на европейците да напуснат тесните предели на своя континент и да се ориентират преди всичко към активна отвъдморска търговия, а по-късно и към своеобразно разширяване на географската рамка чрез присвояването на новооткритите земи и богатства. Териториалните спорове по северните брегове, етническата пъстрота в центъра на континента, балканско-левантийската инвазия на турския полумесец и въздигането на православна Русия на изток, както и християно-ислямския средиземноморски сблъсък на юг, предопределили настъплението на Атлантическа Европа. Очевидно геополитическата ситуация изисквала стартът на колониалните начинания да бъде даден от западноевропейските сили.

Първите цивилизации, основани на силата на морето, възникнали в района на Източното Средиземноморие – древноелинската, финикийската и др. По-късно в диагонална противоположност възникнал нов център на морско господство – Северозападна Европа. Норманите, обитаващи полуостров Ютланд и суровото горско-планинско Скандинавие, познавали в значителна степен балтийското, северното и норвежкото крайбрежие, а и далеч преди началото на колосалните инициативи към Новия свят достигнали с лодките си Лабрадор и Нюфаундлнд.

Тоталната евро-атлантическа геополитическа експанзия може да бъде датирана към края на 15 в. Твърде скоро отвъдморските европейски опити дали своите плодове – завладяни били богати на ресурси парчета земя, преди всичко в Америка, из африканската суша и отделни фрагменти от азиатския

континентален блок. Европейското господство щяло продължи сравнително дълго, за да приключи към средата на 20 в. след остри и непреодолими военни сблъсъци именно на европейска сцена.

Иберийският четириъгълник бил първоначалният пространствено детерминиран район като отправна точка на европейските задморски инициативи, последвани от далечни пътувания и поява на нови земи на британци, французи и холандци. В разгара на колониалната надпревара най-късен старт имали Германия, Италия и Белгия. Преди това Дания успяла да се установи на покрития с вечен сняг остров Гренландия, докато Швеция заета със северни войни в района на Балтийско море не успяла да разкрие потенциала си извън координатната мрежа на континента. Централноевропейските сили били телурокрации (континентално ориентирани) по характер, без морски излаз, а балканските народи страдали под ударите на тюркско-алтайските си колонизатори. Руската сухоземна империя стъпила върху макендеровия хартланд, дотогава владение на златната монголска орда, и отвъд Беринговия проток, продължила към аляските тундрови съобщества. За кратко “нови Европи” се създали в значителни пространствени параметри от неевропейския ареал.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИ ХАРАКТЕР НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ КОЛОНИАЛНИ И МОРСКО-ТЪРГОВСКИ ИМПЕРИИ

По силата на була, издадена от един пообъркания с географските представи Папа (Александър VI Борджия), и на Турдесийския договор (1494 г.), считан за първия документ, разделящ света на сфери на влияние, испанците се насочили към западната полусфера, където за кратко, “болни от болест, която се лекува само със злато”, овладели големи площи от Латинска Америка и Карибския регион. Постепенно, начело с Фернандо Кортес и Франсиско Писаро, те разрушили богатите градски цивилизации на ацтеките, майте и инките и заграбили техните богатства. На върха на могъществото си към средата на 18 в. колониалната им империя, простираща се предимно върху тихоокеанска Америка, обхванала територия от близо 17 млн кв.км, населена с 35 млн д. Опитите на “непобедимата армада” да се противопостави на англичаните по отношение на отвъдморските перспективи били несполучливи, което накарало испанците, напускайки Америка, да завладеят незначителни парчета земя в тропиците на Африка. По-късно те се изнесли и от единствено си азиатско владение, а в наши дни територията им продължава отвъд Гибралтар с анклавите Сеута и Мелия.

През 16 в. Португалия била абсолютистско кралство с малък териториален, демографски и икономически потенциал. Ето защо португалците създали колониална система, изградена от множество опорни пунктове (фортове), обособени на стратегически подобрени места. ”Папският меридиан”, допълнен чрез Турдесийската спогодба и договорът от Сарагоса, подписан скоро след магелановата епопея, позволили на Португалия да се установи в Африка и близките острови и тръгвайки от Сеута (1415 г.) бавно, но целенасочено, португалците се настанявали по анголското и мозамбикското крайбрежие, но климатът ги възпрял от по-нататъшни инициативи. Развитите азиатски цивилизации в Далечния Изток не позволили навлизане на португалски търговци и нашественици във вътрешността, а само ограничаване на връзките в Индия покрай Арабско море, в китайското пристанище Аомън, Цейлон, един малък японски порт и Молукските острови. За защита на търговските си трасета те се настанили в стратегически разположените

нос Добра Надежда в крайния юг на Африка, Ормуз и Маскат (на изхода при Персийския залив), заключващият Червено море откъм юг Аден и полуостров Малака. Към края на 17 в. Португалия, подобно на Испания, поради неефективната си икономическа политика (подценяване на местното производство, за сметка на активната отвъдморска търговия), загубила монопола си в Изтока и се ориентирала към богатата на ресурси “Земя на Истинския свети кръст” (Бразилия). През 18, 19 и 20 в. страната играела второстепенна политическа роля на европейска сцена и това ѝ позволило да задържи африканските си колонии до средата на 70-те години на миналия век. Реално морската ѝ империя, изградена без каквато и да е сърцевина, но с много геостратегическа логика, имала кратък живот, като географски обхващала фрагменти, разположени в най-различни части от света: Латинска Америка, арабо-ислямския свят, Югоизточна Азия и крайбрежна Африка, с площ към “златния” 16 в. от 3 млн кв.км и население 5 млн д.

Протестантите от северната половина на Обединените провинции (Нидерландия) наследили португалските опорни точки в Островна Азия, възползвайки се от слабостта на Португалското кралство на родна почва. Индонезийското островно пространство се оказало чудесно предимство към един непознат дотогава южен континент – Австралия. С уютното си установяване в Малака нидерландците създали база за проникване в Индия и Молукските острови. Подобно на португалската, колониалната нидерландска система се състояла от верига укрепени пунктове-фактории по пътя към Далечния Изток, най-важен от които се оказал Добра Надежда, станала холандска колония в самия край на Тридесетгодишната война (1648 г.). Този последният религиозен конфликт, разтърсил Централна и Западна Европа, отбелязал иберокатолическия залез в отвъдморските инициативи. За кратко пословичните с трудолюбието си холандци успели почти да монополизират морската търговия в Изтока, но скоро били дублирани от британските интереси в района. В Западното полукълбо холандската авантюра продължила с укрепването около Хъдсъновия залив и опитите за проникване в Португалска Бразилия, но те се ограничили само със Холанска Гвиана, наречена след време Суринам. До началото на Втората световна война жителите от Ниските земи държали под властта си над 75 млн поданици, обитаващи 2 млн кв.км от земната суша, след което и двете части на империята се разпаднали, като днес съществуват само отделни фрагменти от нея.

Великобритания създавала в началото на 17 в. североамериканската си колониална област Вирджиния, кръстена в чест на бездетната Елизабет (от англ. Virgin – Девица), и до средата на 18 в. поданиците ѝ образували немалко колонии по атлантическото крайбрежие, включително някои острови, като завзетия от холандците Нови Амстердам, превърнат през 1664 г. в Ню Йорк. По пътя си на изток те завладели значителни части от африканската суша, като най-големия им успех било местоустановяването в богатата на суровини и стратегически разположена Южна Африка. Откриването на злато и перспективното овцевъдството, определили към края на 18 в. важната геостратегическа роля на Австралия, като част от морските интереси на страната. Към средата на 19 в. Великобритания получила и индийския диамант в бляскавата си корона, над който властвала цяло столетие. От голямо значение било окупирането на Египет, със стратегически изградения вече Суецки канал, като с висока цена било и настаняването сред азиатските останки от Османската империя. След Втората световна война островитяните се простили с голяма част от извъневропейските си опори, последна от които Хонконг, а днес техният флаг се развява над скалите на Гибралтар и още няколко островни територии. Своя разцвет империята, основана предимно на пацифистка основа (оспорвано твърдение, предвид кръвопролитията в Индия), постигнала след победата над Наполеон,

като благодарение на колониите си по време на Индустриалната революция, страната участвала с около 1/3 от световния стокообмен. В геополитически план до въздигането на САЩ от средата на миналия век в лидер на атлантизма, колониалното британско господство било силен коз при организацията на световния ред. Своеобразни отблясъци на един албионски геополитически и геоикономически неоколониализъм се забезват и днес, в рамките на Британската общност, включваща около 50 страни от целия свят, начело на които стои британския монарх.

Французите към началото на 17 в. се настанили в Квебек, отпразвили се на юг към удобното пристанище Ню Орлеан в Луизиана при богатата делта на Мисисипи, като не позволили английско нашествие на запад, а към края на 18 в. стратегически се установили и в Мадагаскар, откъдето по-лесно щели да успеят с проникването си в Индия и близкия островен свят. След серия военни конфликти с англичаните, Франция била изгласкана от Северна Америка и индийските ѝ колонии, но задълго запазила френскоговорящите си територии в Африка, мандатните си земи в източното средиземноморие, Индокитайския полуостров и множеството острови пръснати сред Световния океан. Малко след загубата при Диен Биен Фу през 1954 г., отбелязваща края на колониалната зона в Индокитай, била създадена Френска общност, имаща за цел, подобно на Британската, да продължи близките отношения с изплъзващите се колонии. Френското колониално-търговско образувание престанало да съществува след 1962 г., когато свободата на Алжир, особено близък с метрополията, поради значителния брой френско население и удобните средиземноморски комуникации с Франция, довела на политическата сцена Петата република. Днес страната притежава редица “отвъдморски” земи в различни части на света (най-вече в Карбието и Океания). В хронологичен аспект колониалната система, изградена от Франция, се състояла от две части: първата – до 1763 г., когато останала без подкрепата на метрополията Канада, населена с около 60 хил. французи, била предадена на британците, и втора (до загубата на Алжир), когато за известен период френски били отделни земи в Сахарска Африка, Индокитайския полуостров, Мадагаскар и Близкия Изток.

Интересен случай представлявал католическият ареал на Бенелюкс (дн. Белгия), който в колониалната геополитическа надпревара, благодарение на крал Леополд II, се настанил в плодородните алувиални земи около поречието на най-пълноводната африканска река. В сърцето на Черния континент, на основата на патернализма и франкофонията, израстнало Белгийско Конго, а заради богатите залежи на мед и уран в Катанга, бъдещият Заир се явявал най-богатата евроколония в Субсахарска Африка. На изток, около езерото Танганайка, наследени от германците, за кратко, белгийски станали малките държавици Руанда и Бурунди. Бившата Испанска Нидерландия била принудена да напусне завзетите си територии към 60-те години на миналия век.

През 1806 г. заемащата центъра на Европа Свещена римска империя прекратила съществуването си, като след Виенския конгрес от 1815 г., с променено име (Германски съюз), се състояла от 39 държавици, гравитиращи около Австрийската империя и Пруското кралство. Благодарение на военно-стратегическите успехи на Бисмарк Германия успяла да обедини след френско-пруската война отделните си провинции в обща държавност, граничеща на запад с мощната Франция и следователно бореца се преди всичко за телурократична експанзия към славянската общност. Успоредно с тези инициативи от края на 19 в. Вилхелмова Германия предприела рисковани отвъдморски операции през Балтика, търсейки “своето място под слънцето”, с оглед нуждата от нови ресурси за разрастване на националната си икономика. Все по-

силният немски флот постигнал успехи сред някои от тихоокеански острови, настанил се в едно китайско пристанище и предявил претенции към португалските владения в Африка, като мароканските кризи постепенно водели Европа към Босненския скандал, след който избухнала Голямата война. Тя била белязана и от немския план от началото на миналия век за настаняване сред останките от Османската империя чрез построяване на Багдадска железница, влизащ в противоречие с британските и руските геополитическите претенции в района на Мала Азия, Проливите и Кавказ. След поражението немците напуснали африканските си зони, изтеглили се от североизточните части на Папуа-Нова Гвинея, северните Соломонови острови, Западна Самоа, Маршаловия архипелаг и многобройните микронезийски атоли, и от предоставената им от китайците шандунгска зона за морска търговия.

Обединена първоначално около подалпийски Пиемонт Италия престанала да бъде само географско понятие след 1870 г., когато папските имоти и земите около венецианската лагуна били присъединени към апенинските територии, оглавявани от Виктор Емануил II. Подобно на Германската империя, и тук в сърцето на средиземноморския свят, политическото обединение било гаранция за бурно стопанско развитие. Италианците също се впуснали в съперничество извън Европа във време, в което колониалните политико-географски карти били вече начертани. Териториалната им експанзия била провокирана от националистическите планове на Мусолини и за кратко те създали свои бази, но само в близко разположените африкански терени, тъй като атлантическата връзка била трудно осъществима, докато средиземноморието отново се оказвало гостоприемно. Италиански острови станали Додеканезите, както и Либия, благодарение и на вече слабия турския султан. В източния сектор, макар и трудно, била сломена етиопската морска провинция Еритрея и южните части от Сомалия, но излазът на Червено море не могъл да осигури нищо съществено в геостратегически план. Поражението във Втората световна война довел до раздялата на днешната република с мимолетния ѝ колониален период.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКА СЪЩНОСТ НА КОЛОНИАЛНАТА ПОДЯЛБА НА ПЛАНЕТАРНОТО ПРОСТРАНСТВО

Новият свят, или двете Америки и прилежащите им острови, които включва в пределите си близо 1/3 от земната суша, за период от пет столетия бил поделен от редица евро-атлантически морски сили, като на север се установили предимно протестанти, а югът се превърнал в обширна католическа зона. Първи викингите в края на 10 в., достигнали североизточните архипелази на континента, като датчаните се настанили по гренландските брегове, но едва след 15 в. Картие, Джовани Кабото и Веразано щели да прокарат главните морски пътища към американското крайбрежие. Победата в Седемгодишната война (1756-1763 г.) дала на британците слабонаселената, но твърде обширна и богата на ресурси Канада, като за французите останал само Куебек. На юг от 50-тия северен паралел до 1776 г. метрополията властвала над немалък американски параметър навътре до Апалачите и Великите езера, когато 13-те атлантически колонии извоювали независимостта си, за да се превърнат в бъдещ световен хегемон. Далеч от европейския военен театър и с огромни ресурси американците, разположили се на север от някогашна Нова Испания (дн. Мексико и части от Юга на САЩ), станали конкурент на най-населеното континентално пространство, заемайки ключови позиции в геостратегически райони от планетата (Фиг. 1).

Латиноамериканският ареал, простиращ се от северната мексиканска граница до нос Хорн на юг, заедно с Антилите в Карибско море, първоначално бил рядко населен главно с индиански племена и нещо повече – те били във вражда по между си, което предопредило безпроблемната европейска инвазия. Дълги години предимно влажните земи тук принадлежали на испанци и португалци. От времето, когато Кабрал акостирал с червено-зеления флаг на един по негова преценка остров (всъщност бразилското крайбрежие), португалците многократно разширили предоставения им от Турдесийя пространствен периметър . В останалите части монополът бил почти изцяло на кастилската корона. Проникнали откъм Атлантическия океан испанци и португалци очертали политическата карта на латиноамериканския район, преди да го напуснат, в периода 1811-1903 г. Изключение правил североизточния сектор, където си давали среща английския, холандския и френския език, като Гаяна и Суринам станали независими през втората половина на 20 в., а Гвиана продължава да е френски регион. Примерът на гуараните от йезуитски Парагвай бил последван от появата в Средна Америка на Мексико, Салвадор, Никарагуа, Хондурас и Коста Рика, докато британската администрация се разпореждала в Белиз чак до 1981 г. Напусната от испанците едва към началото на миналия век Панама, с изградения през 1914 г. канал, привлякла геополитическите и търговските интереси на САЩ. На юг се очертавали богатите на нефт Венесуела, Колумбия и Еквадор, а на Андите с излаза си на Тихия океан се обособили Чили и Перу, докато индианска Боливия представлявала коренно различен високопланински свят. От Обединените провинции на Рио де ла Плата, произлязла “сребърната страна” (Аржентина), присвоила по-късно полупустинното Патагонско плато покрай пампасите в крайния юг на континента. Същевременно затворен между Бразилия и Аржентина, но с атлантически изход се обособил Уругвай. Появата на независима Бразилия се осъществила през 1822 г. – събитие, считано за фатална грешка в португалската колониална геостратегия. Португалоезичната територия, заемаща 2/3 от Южна Америка, единствена се превърнала в монархия, тихо и проспериращо място, на фона на авторитарните републикански режими наоколо (Фиг.2).

Сред Малките и Големите Антили, една по същество аграрна периферия на САЩ, днес личат имената на няколко острова под опеката на Британската общност с изключение на Нидерландските Антили и Аруба и френскоезичните департаменти Гваделупа и Мартиника.

В културно-цивилизационен смисъл Африка, заемаща обширно пространство от Рас ал Абиад до Иглен нос и от Рас Хафун до нос Алмади и която в тези си очергания е три пъти по-голяма от Европа, се разделя на две сфери: средиземноморският ареал, от богатите фосфатни находища в Западна Сахара до Синайските възвишения отвъд Суец, обхваща западната част на арабо-ислямския регион, а на юг от Сахара Черна Африка заема 2/3 от континенталната площ. Европейската колониална експанзия тук била подпомогната от общата морска граница, удобното транспортно местоположение на континента, липсата на стабилна обществено-политическа организация и наличието на ценни природни ресурси. Независимо, че имало поселения по различни части на континента, богатата цивилизация създал единствено Египет, поради наличието на плодородната делта на Нил, а финикийците основали редица колонии като Картаген, докато южно от тях израстнало Кушитското християнско царство, което от своя страна предизвикало интереса на мисионерите.

Поради османското установяване на североизток, геополитическата обстановка изисквала европейското проникване по тези земи първоначално да се осъществи от северозапад. Към 16 в. търговията

с роби от западните брегове се оказла особено доходна най-напред за португалските конкистадори. Всъщност те вече обикаляли островите наоколо, спускайки се от Сеута на юг още от началото на 15 в. Голяма част от чернокожото население насилствено било отправяно към Карибите и топлите райони на Америка като работна ръка в многобройните памукови, захарни, тютюневи и кафеени плантации. Постепенно португалците се настанили по крайбрежията, испанците окупирали две крепости по мароканското средиземноморие, британците се насочили към източната периферия, отделни части станали френско убежище, а италианците се ориентирали към Червено море и дори авантюристи от Дания акостирали в района на Златния бряг. На юг бури (холоадски заселници) и англичани претендирали за голямо и богато на скъпоценности парче от сушата и скоро влезли в пряк военен сблъсък помежду си. В навечерието на Първата световна война в най-значителни на континента се превърнали френските и британските територии. Франция се появила в Атлаския регион и превърнала в своя по-голяма част от Западна и Екваториална Африка. Британските владения се простирали по източните части на континента с цел създаване на меридионално разположена с лице към океана и Червено море империя, както и някои области (Сиера Леоне, Бенин и Нигерия) покрай Залива на робите. Германия присвоила каквото могла в лицето на Того, Камерун, Намибия, Руанда и Бурунди, а чрез Танзания пробила английското желание за неразпокъсан Изток. В централните части било създадено Белгийско Конго. Испания превзела още Западна Сахара и Екваториална Гвинея. Закъсняла младата италианска монархия присъединила Либия (Триполитания и Киренайка) и Еритрея и се придвижила към африканския рог (Сомалийския полуостров), в компанията на британци и французи. Португалците притежавали Гвинея-Бисау, а на юг Ангола и Мозамбик – своеобразен опит за свързване на западното и източното крайбрежие, елеминирайки британското съсредоточие покрай Добра Надежда. Независими били единствено населената с освободени от Америка безправни чернокожи Либерия и православна Абисиния (Етиопия).

В акваторията на Индийския океан повечето африкански острови били френски, като сред тях изпъквал отличаващият се с най-голям териториален потенциал и геостратегическа стойност Мадагаскар, докато над архипелазите на Атлантика властвали португалците, настанявайки се в Кабу Верде и Сау Туме и Принсипе, а Света Елена се превърнала във важна британска военноморска база.

Геостратегическата роля на Африка започнала да залява след Ялтенската конференция (1945 г.) и европейските метрополии постепенно напускали плодотворния някога африкански терен. Европейците прокарали съвременните държавни граници на континента, непочиващи на никакви регламентирани етнически признаци и поради което създаващи сериозни политически проблеми в съвремието. Последни оттук си отишли португалците, които първи акостирали по тези места, като тяхното решение, на основата на непреодолими вътрешнополитически противоречия, било ратифицирано чрез договореностите от Ломе (1975 г.). Те отговаряли на новия европейския мироглед за политическа и стопанска независимост на изоставащите в социално-икономическото си развитие африкански страни и народи.

На границата между Европа и Азия Московското княжество от края на 14 в. вече започвало териториалното си разрастване във всички възможни географски посоки. Колониалната сухоземна експанзия на запад се изразявала в задължителен балтийски морски изход, успешните опити продължили към азиатския север, централноазиатското безводно пространство и черноморските степи – в колониалните интереси на бъдещата Руска империя владеещото на Пролитите и излазът на незамръзващи морета се

оказвал от голямо геостратегическо значение, поради което често явление били военните конфликти с българи, турци, перси, шведи и славяни.

Азиатския континент, върху чиято територия се разполагат твърде различни по физиономия, но изцяло независими държави, притежава 44 млн кв.км площ. Още от древността европейците поддържали търговски връзки с Левантийското крайбрежие, полуостров Арабия и Индия, а през 13 в. Коприненият път свързвал големите градове на Стария континент със степно-пустинния район в центъра на Азия. С пристигането си по море в Калкута към края на 15 в. португалският мореплавател Вашку да Гама дал началото на серия търговско-колониални процеси в южните, югоизточните и островните азиатски територии.

Югоизтокът на Азия се оказвал примамливо място за европейските нашественици. Индокитай се превърнал във френски полуостров, а за холандците останали многобройните индонезийски острови, наследени от португалските им първооткриватели, които оставили за себе си само източната половина на Тимор. Филипинският архипелаг се явил единственото испанско убежище в района. Проникването в Китай, завзел Тибетското плато, Манджурия и Корейския полуостров, било силно затруднено, като в района на Макау се установила португалска администрация, а победата в Опиумната война (1840-1842 г.) дала на британците Хонконг. Периодът между появата на първите каравели с португалски мореплаватели сред Японския архипелаг към средата на 16 в. и пристигането на американския комодор (морски командир) Пери три столетия по-късно, затворил шогунска Япония за европейски нашествия (с изключение на две пристанища, с които за кратко търгували холандци и португалци), за да се ориентира тя към Запада след сериозни вътрешнополитически промени. Победата над Русия от началото на 20 в. ѝ дала самочувствие на свой ред да колонизира разположените в близост континентални площи, които по време на Втората световна война включили и холандските и френските територии. Индийското субконтинентално пространство било предадено в ръцете на императрица Виктория, а за контрол над Шри Ланка и атолите на Малдивите последователно спорили португалци, холандци и британци. В някои райони тук се настанили португалски търговци (Гоа, Диу, Дамау), френски части – Сурат, Пондишери и Янаон или датчани като тези в Трангебар.

В средиземноморско-арабския сектор след разпадането на Турската империя ярко изразена била британската доминация с очевидната идея за преграждане на руски излаз на Индийския океан, като французите получили мандат единствено над Сирия и Ливан.

Като цяло европейското колониално присъствие в Азия било доста крехко, като късното изтегляне от някои райони било по-скоро изключение от общата политикогеографска картина в един огромен и разнолик континент, населен с развити антични цивилизации, изповядващи специфични философски учения (конфуцианство, будизъм, индуизъм).

Географското положение естествено налагало по-късното опознаване на Австралия и близките тихоокеански островни групи. В началото на 17 в. холандците стъпили на остров Нова Гвинея, като чрез Абел Тасман и Джеймс Кук “Южната земя” била нанесена на картите. От 1770 г. районът освен с аборигени, започнал да се населява и от жителите на Британския архипелаг, проникващи и сред маорите в новозеландските планини. Откриването на златото и загубата на американските колонии повишили

геополитическата цена на австралийския континент и той се превърнал във важен придатък на Британската колониална империя.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИ ОСНОВИ НА ОКЕАНСКАТА КОЛОНИЗАЦИЯ

Световният океан в значителна степен доминира над обитаемото от човека континентално пространство. Океанската шир покрива около 70 % от площта на планетата, в т.ч. над половината територия, лежаша на север от Екватора и съответно близо 9/10 от Южното полукълбо.

Атлантическият океан пръв привлякъл търговските и впоследствие геополитическите и геоикономическите интереси на европейските таласократии към себе си. Два пъти по-малък от Тихия океан Атлантика свърза източните американски брегове със западното крайбрежие на Европа и Африка – от нос Хорн и Иглен нос на юг до арктическите архипелази на север. Португалия с удобното си настаняване в Мадейра и Азорите започвала настъплението си по западния африкански бряг, като Бартоломеу Диаш достигнал през 1488 г. крайния юг при Носа на бурите. С акостирането му на карибския остров Сан Салвадор четири години по-късно Колумб дал началото на серия успешни испански опити за териториална експанзия най-напред в района на “Западните Индии”. Испано-португалската демаркационна линия законно потвърдила правата на Кастилия в тези части от света. Обезпокоени португалците продължили на изток в търсене на морски път към Индия, а скоро след това компромис на главата на католическата църква позволил португалско навлизане навътре към американската суша. И докато южната атлантическа половина предизвикала предимно иберийския интерес, то на северозапад се разразило сериозно британо-френско съперничество. Колониалната напревара между двете големи сили се явявала важен геостратегически залог при постоянните им вътрешнополитически междуособици. Първи по североамериканския бряг успели англичаните, благодарение на морската връзка, осъществена от Джон Кабът (Джовани Кабото) през 1497 г. в залива Св. Лаврентий. Поражението в Седемгодишната война охладило френските опити по североамериканските терени. Те обаче продължили, осъществявайки печеливша търговска тактика между превърнатите във френски територии западноафрикански земи и някои от карибските острови.

С особено благоприятно геополитическо положение се отличава Индийския океан. По-голямата му част е разположена южно от Екватора, на север достига до Арабския, Индустанския и Индиокитайския полуостров, посредством протокът Баб ел Мандеб се свързва с Червено море, Ормуз го отделя от Персийския залив и съответно опира до Тихия океан чрез многобройните вулканични архипелази на Зондските острови. Именно в района на третия по площ океан европейските таласократии разгърнали най-добре своята морска стратегия. Първи португалците чрез Вашку да Гама навлезли в океана и към края на 15 в. започнали установяването си по малабарското крайбрежие на Индия и островите наоколо. Затваряйки възможните входове за пробив те започнали изграждането на колониално-търговските си устои в Изтока. Морската защита била елеминирана към средата на 17 в. от холандските атаки при нос Добра Надежда и Португалия загубила монополното си положение. По същото време нарастналите британски, нидерландски и френски интереси в района били правилно оценени с изграждането на Източноиндийски компании за търговия. Португалците окупирали мозамбикския бряг за по-лесна комуникация с Индия, но там се

ограничили само с няколко опорни пункта по западното ѝ крайбрежие, докато Холандия изградила богата империя сред индонезийските острови с главен център Ява. Франция пък създала географски обособена колониална зона на полуостров Индокитай, подпомогната от стратегическото завземане на Мадагаскар. Като цяло обаче тук най-успешно било английското геополитическо и търговско присъствие.

Огромната тихоокеанска водна маса обхваща половината от акваторията на Световния океан и включва многообразен островен свят. В геостратегически аспект ролята на Тихия океан в колониалните процеси, сравнена с тази на Атлантика и Индийския океан обаче, е твърде незначителна. Достатъчно отдалечено от Стария континент, тихоокеанското американско крайбрежие не могло да провокира задморските интереси на европейските нашественици, с изключение на испанските, които се разпростряли по западноамериканските бреговете от централните части до аржентинските пампи на юг, с явната идея за недопускане на португалски изход на океана. Японските острови били разположени на притегателно място с цел нахлуване към Източна Азия, но завземането им се оказало непосилна задача. Подобна била ситуацията и с почти непристъпните китайски брегове. На юг до самия край на 19 в. филипинският архипелаг бил испанска колония, натоварена предимно с търговски задачи. Океания също се отличавала с незначителен геостратегически потенциал, като сред екзотиката на тропичния свят, символично, тук, в началото на 21 в., се намират няколко “европейски” острова.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Ренесансът, Великите географски открития, Реформацията, Индустриалната революция и Просвещението са все събития, които определят европейското самочувствие в така продължителната колониална надпревара. Загубата на строгия църковен догматизъм, характерен за Средните векове в Западна Европа, очевидно довел до появата на свобода на мислене и действие, която освен в областта на културата, създала необходимата енергия за едно своеобразно политико-икономическо доминиране на ориентираните към Атлантика европейски страни. То намерило израз в няколковековни усилия за колонизиране на чужди и непознати дотогава земи, разполагащи с колосални ресурси – териториални, природни, демографски или стопански.

Далечните морски пътувания от края на 15 в. очевидно се явили спасителна географска реакция на свилия се в западния си край, неовладян от ислямската религия, християнски свят. Великите географски открития, колонизирането на неевропейския ареал и образуването на колониално-търговски системи се считали за начало на европоцентризма в глобалните геополитически процеси. Най-обширни били владенията на Великобритания и Франция, Испания създала империя, “над която слънцето никога не залязва”, докато присвоените португалски и нидерландски земи били твърде разпокъсани и натоварени главно с търговски функции. Подчинените на Папата сили първи се включили в отвъдморската надпревара, но протестантските формации като цяло постигнали по-сериозни геополитически успехи. Твърде мимолетни и плахи се оказали закъснелите германски и италиански опити за колониален успех – по-същество тяхната геополитическа линия на поведение си остава близка до телурукратичното позициониране. Идването на 16 в. означавал край на един твърде неплодотворен за европейското общество период. Това била епоха, в която различията между Източна и Западна Европа започнали да се

задълбочават. Началото на явления от такъв характер всъщност било дадено на границата между Древността и Средните векове. Разпадането на могъщата дотогава Римската империя детерминирало геополитическото лидерство на Византия – и заради търговската власт над левантийския сектор, и поради близостта до високата култура на арабския халифат, източната половина на единната някога имперска сила била далеч по-развитата ѝ област. Превръщането на Константинопол в ислямски център обаче дал превес на определяните като варвари племена на север и запад. Доста по-късно една пагубна идеология ще допълни значителния превес на пространството, гравитиращо към Атлантика. “Западът и Изтокът никога няма да се срещнат”, този цитат на английският писател Киплинг, макар и глобално детерминиран, в значителна степен важи за европейското пространство в огромни периоди от неговата богата и наситена история. Самият европейски континент и поради своята форма на географската карта, и заради бурните политико-културни процеси, проявяващи се в неговите рамки, се отличава със значителна неопределеност на пространствения си обхват. Създаването на руски държавен организъм, процес датиран още към IX в., очевидно елиминира природогеографският характер на източната европейска граница, докато на запад атлантическото аквапространство не възпрепятства и до днес и без това оживените търговско-финансови, военно-стратегически и културно-политически връзки Америка.

Без съмнение Атлантическа Европа успяла на американска сцена. С твърде малък демографски ресурс, макар и някои от местните племена да създали великолепна за времето си култура, Новият свят твърде бързо бил завладян и колонизиран. И Африка не правила изключение в тази бурна европейска инвазия, предвид важноста на географското ѝ местоположение (Суец, нос Добра Надежда, Мадагаскар), богатството на ресурси – злато, диаманти, слонова кост, както и наличието на роби (предимно в областта на Гвинеийския залив). Подобна била и картината в Австралия – действително твърде далеч от важните морски трасета, но същевременно идеално място за изпращане на недоволното от условията на живот население и при това – богато на редица ценни ресурси. Азия представлявала отделен случай. В хартланда действали монголите, по-късно Русия създавала гигантска сухоземна колониална империя, на югозапад пък мюсюлманската религия се оказала важен фактор за възпиране на европейските колониални опити, а в Далечния Изток Китай и Япония трудно приемали чужди нашествия на своя територия.

Съперничествата между европейските колониални сили, борещи се за сфери на влияние, били често явление, като те започнали с неспазването на договора от 1494 г. от страна на протестантските владетели. Английският флот се намесвал в отвъдморската геополитика на испанския кралски двор, а Нидерландия разстроила португалския монопол в Изтока. В океана вече доминирали британци и холандци, често влизали в конфликти помежду си, когато там се появила и Франция – едновременно морска и сухоземна сила. В колониалната надпревара лидирали британците – отличното геополитическо положение на Великобритания дало възможност мощният им флот задълго да доминира сред огромни части от издигнатите над сушата неевропейски пространства. Ролята на първооткриватели пък най-добре прилягала на иберийците, които до Вестфалските мирни договори (1648 г.) се радвали на сериозни отвъдморски успехи.

Формирането на съвременната политическа карта има дълбоки корени, като за начало на този процес може да бъде определено подписването на договорът от Турдесийя. Турдесийският договор и неговото адекватно продължение от Сарагоса определили първоначално иберо-католическо доминиране, намерило

израз и в политическото обединение между Испания и Португалия през 1581 г. Във времето, в което португалското кралство възвърнало независимостта си (1640 г.) в отвъдморските инициативи вече лидирали британци и холандци, за които (нещо нехарактерно за Португалия и Испания), често явление били морските битки (в периода 1652-1674 г., както и Англо-бургските войни от края на 19 и началото на 20 в.). Франция опитала късмета си предимно в райони, съвпадащи с британските интереси, провокирайки по този начин серия англо-френски военни сблъсъци, сред които най-важни били войната за испанско (1701-1713 г.) и австрийско наследство (1740-1748 г.), а също и Седемгодишната война – 1756-1763 г. Изходът от тях определил продължителна британска отвъдморска хегемония, довела до изключителния ѝ икономически, финансов и търговски просперитет.

Очевидно евроатлантическото могъщество започнало да се превръща в глобално в момента, когато на фона на религиозните войни в континенталната сърцевина и мюсюлманското влияние в източните европейски предели, Колумб достигнал “Индиите”, а португалските мореплаватели, наследявайки картографските умения на арабите, разчупили континенталноориентираното политикогеографско мислене на Средновековна Европа. Излизайки сред океанските простори, незаинтересовани от турската опасност из европейския Изток, вкл. Балканите, достигнала до предверието на Виена и спряна тъкмо навреме от Ян Собйески, западноевропейските сили започнали овладяването на богати на ресурси земи, дало им възможност за световно лидерство. Европейските океански кораби, пълни с най-различни ценни стоки, капитали и роби, за дълго безпрепятствено кръстосвали морската шир, създавайки колонии, откъдето да взимат нужните суровини за развитие на мощна индустрия, да изграждат пазари за пласиране на готова продукция или просто да прашат своето свръхнаселение. Политическото господство на евроатлантизма приключило тогава, когато жителите на Стария континент иницирали двата глобални военни конфликта, след които постепенно се отдръпнали от неевропейските си устои, а центърът на силата се изместил на другия бряг на океана. Същевременно на неучаствалата в колониалните инициативи източноевропейска зона ѝ предстояла политико-икономическа съдба на санитарен кордон на най-обширната сухоземна колониална сила в света – руската телуокрация.

Счита се, че процесът на деколонизация датира от времето, в което на политикогеографските карти се появяват САЩ. Признаването на независимостта на някогашните 13 колонии по атлантическия бряг (1776 г.) довел до поява на суверенни държави и в Латинска Америка. Едва приключването на Втората световна война щяло да определи жадуваната независимост сред народите от Азия, като в Африка този процес в най-общи линии е характерен за периода 1960-1975 г. (Фиг.3.)

Типична черта на на понятието неоколониализъм е наличието на политически суверинитет за сметка на една своеобразна икономическа зависимост, респ. създаването по-скоро на формални политико-икономически съюзи като Британското Сдружение, Френската общност, Лузо-иберо-американското единство и т.н. Британската колониална империя на практика продължава да съществува в рамките на Общността, Френската република притежава 10 отвъдморски територии, към Нидерландското Кралство се числят Холандските Антили и отделилият се от тях остров Аруба, а Дания притежава правата върху Гренландия.

Западноевропейският регион, разположен само върху 3 % от планетарната суша и населен с едва 6 % от земното население е все още икономически лидер, произвеждащ 1/3 от съвкупния брутен продукт.

Очевидно обаче политикогеографската обстановка от времето, когато европейците кръстосвали безпрепятствено океаните се е променила чувствително. В началото на 21 в. редица финансови показатели дават предимство на гъстонаселеното Азиатско-тихоокеанското геопространство, там където преди пет столетия в търсене на непознати на европейския пазар стоки, акостирали първите португалски каравели. Американските събития, отбелязващи появата на САЩ, и “износът” на идеите на Френската революция от края на 18 в. довели до постепенното обособяване на независими държави в Америка, Африка и Азия.

Едно от отраженията на неоколониализма днес е превесът на икономическите интереси за сметка на геополитическата символика. Съвременният геоикономически модел показва, че Атлантическа Европа е само един от трите центъра на бурно стопанско развитие. Западният Атлантик вече доминира над северозточния, но скоро като цяло Тихият океан ще лидира в световен мащаб. Съвременното поколение вероятно “се връща” хилядолетие назад, във време, когато водещи на политическата сцена са били “традиционните” цивилизации на Далечния Изток.